

СПЕЦИФИКА І ЗАКОНОМІРНОСТІ ПОСТРАДЯНСЬКИХ ПОЛІТИКО-ІНСТИТУЦІЙНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

В статті проаналізовано основні специфічні риси політико-інституційних перетворень, які відрізняють пострадянські демократичні переходи від інших трансформаційних процесів у світі. Використовуючи інструментарій неоінституційного підходу, автор виділяє ряд спільних закономірностей перетворення інституційних структур в країнах пострадянського простору.

Ключові слова: *інституційні зміни, політичні трансформації, пострадянські трансформації, закономірності інституційних перетворень.*

СПЕЦИФИКА И ЗАКОНОМЕРНОСТИ ПОСТСОВЕТСКИХ ПОЛИТИКО-ИНСТИТУЦИОННЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ

В статье проанализированы основные специфические черты политико-институциональных трансформаций, которые отличают постсоветские демократические переходы от других трансформационных процессов в мире. Используя инструментарий неoinституционального подхода, автор выделяет ряд общих закономерностей изменения институциональных структур в странах постсоветского пространства.

Ключевые слова: *институциональные изменения, политические трансформации, постсоветские трансформации, закономерности институциональных преобразований.*

SPECIFICITY AND PATTERNS OF POST-SOVIET POLITICAL AND INSTITUTIONAL TRANSFORMATIONS

In the article the main specific features of the political and institutional transformations that distinguish post-Soviet democratic transitions from other transformation processes in the world is analyzed. Using the neo-institutional approach, the author identifies a number of common patterns of change in the institutional structures of post-Soviet countries.

Key words: *institutional changes, political transformations, post-soviet transformations, patterns of institutional changes.*

Триває третє десятиліття після розпаду Радянського Союзу, коли суспільні системи кількох країн ступили на новий шлях свого розвитку. За цей час історія яскраво продемонструвала, яким важким і суперечливим може бути рух у напрямку демократії. Накопичений досвід успіхів і провалів проєктів переходу до демократії в пострадянських країнах на разі вимагає пильного аналізу та належного переосмислення. Особливої уваги в цьому сенсі заслуговують політико-інституційні перетворення, оскільки саме інституційна структура значною мірою визначає характер і результати трансформаційного процесу за допомогою визначення меж і рамок соціальної взаємодії. Складність аналізу політичних трансформацій на пострадянському просторі в цілому та їх інституційної складової зокрема зумовлена тим, що ми є сучасниками і учасниками тих трансформаційних

процесів, які намагаємося відслідковувати. Тим не менш, визначення певних спільних тенденцій інституційних перетворень надасть можливість прогнозувати подальший напрямок розвитку подій в регіоні в цілому та в Україні зокрема. Необхідність вивчення спільних рис і, що найважливіше, формулювання закономірностей процесів інституційної трансформації в країнах пострадянського простору зумовлює актуальність цього дослідження.

Метою статті є визначення основних закономірностей процесу політико-інституційних трансформацій в пострадянських країнах на основі виявлення спільних рис розвитку.

Сучасні дослідження пострадянських демократичних транзитів здебільшого присвячені інституційним аспектам, формам і практикам міжлітньої і міжінституційної взаємодії, співіснуванню формальних і неформальних інститутів в політиці. Цим проблемам присвячені роботи вітчизняних вчених Є. Головахи, В. Денисенко, М. Кармазіної, А. Колодій, О. Куценко, С. Макєєва, Ю. Мацієвського, Н. Паніної, О. Рибій, О. Фісуна, Ю. Чернецького, Г. Шипунова, М. Яковлева, Л. Ярошенко, а також зарубіжних дослідників Г. Александера, М. Афанасьєва, П. Бергера, В. Гельмана, М. Євдотьєвої, М. Єлісєєва, М. Кармазіної, А. Круассана, В. Меркеля, Д. Москвіна, А. Олейника, В. Панова, С. Патрушева, В. Полтеровича, В. Радаєва, А. Хлопіна та ін.

Проте, не дивлячись на існування значної кількості розробок, присвячених як узагальненню наявного досвіду функціонування інститутів у перехідних суспільствах, так і особливостям демократичних транзитів на пострадянському просторі, дослідження, які б ставили за мету формулювання основних закономірностей політико-інституційних перетворень, практично відсутні. До того ж, зазначимо, що більшість дослідників перехідних процесів, що відбуваються на пострадянському просторі, підкреслюють існування «серйозних аналітичних труднощів під час зіставлення цих процесів з демократичним розвитком в інших регіонах світу» [1, с. 137].

Виникнення таких методологічних труднощів в осмисленні сутності пострадянських трансформацій пов'язане з існуванням певних специфічних рис, які відрізняють політико-інституційні зміни в пострадянських суспільствах від інших перехідних процесів в світі. Вивчення цього аспекту потребує окремої уваги.

По-перше, важливо враховувати, що висхідною точкою, з якої були розпочаті перетворення, слід вважати тоталітаризм. Це означає, що процес демократичних перетворень стартував за умов відсутності структур і механізмів суспільної саморегуляції, поглиненні державою громадянського суспільства, наслідком чого була майже повна відсутність потенції до демократизації, а також соціальної інфраструктури, необхідної для встановлення демократії [10, с. 72-73].

По-друге, пострадянські трансформації одночасно поєднували завдання реформування в усіх сферах життя суспільства. Цілком зрозуміло, що ці зміни були настільки глобальними для пострадянських суспільств, що не були і не могли бути синхронізовані. Відповідно, одночасні і багатопланові перетворення зумовили високий рівень непередбаченості процесу та результатів політичної трансформації, а також значно затягнули його часову протяжність.

По-третє, на відміну від перехідних процесів в Південній Європі та Латинській Америці, демократичні трансформації в пострадянському світі мали здебільшого революційний характер [13, с. 228]. Хоча в ранній транзитологічній літературі революційні переходи розглядалися здебільшого як такі, що продукують недемократичні наслідки, але за посткомунізму вони створювали сприятливі умови для розвитку демократичного процесу.

По-четверте, логічно, що за таких умов пострадянські трансформації продемонстрували в результаті як переходи до демократії, так і переходи до авторитаризму. Останні іноді характеризуються як зміна режиму «з диктатури на диктатуру» [там само, с. 223]. Існує навіть думка, що кількість переходів до авторитарних режимів в умовах посткомунізму переважає кількість переходів до демократії. Так, М. Макфол указує, що більшість посткомуністичних держав «непомітно перетворилися на різного роду диктатури або неконсолідовані «транзитивні режими» [там само, с. 212].

По-п'яте, досвід країн Південної Європи та Латинської Америки продемонстрував, що найбільш сприятливі умови для розвитку демократичного процесу створювалися тоді, коли співвідношення сил між політичними супротивниками було рівноважним. Натомість у пострадянських країнах демократія встановлювалася тоді, коли в момент переходу перевага сил була на боці демократичної опозиції. Якщо перевагу мала стара комуністична еліта, то виникала нова форма авторитарного режиму. Наслідком рівноваги сил «була в кращому разі часткова, нестабільна демократія, у гіршому – громадянська війна» [там само, с. 223].

По-шосте, посткомуністичні трансформації спростували уявлення про обов'язкові процедури

переходів до демократії. Переходи до демократії країн Південної Європи та Латинської Америки в більшості своїй відбувалися через пактування між прибічниками м'якої лінії всередині старої еліти та помірними всередині опозиції. Проте в пострадянських суспільствах процес демократизації передувє раціональному розумінню акторами необхідності та ефективності демократичних правил гри і базується на запозиченні не властивих інституційних форм та механізмів. Відповідно, в більшості посткомуністичних держав пактування еліт в тій чи іншій формі дійсно відбулося, але замість народження демократії ці пакти скоріше стабілізували і консолідували різні варіанти недемократичних чи напівдемократичних режимів: «в умовах інверсійного розвитку пострадянські пакти здійснювалися навколо іншого «порядку денного», а саме неформальної згоди по «захопленню держави» і монопольної апропріації публічних політико-економічних функцій» [11, с. 160].

По-сьоме, демократичні переходи в посткомуністичних державах розпочалися в ситуації недостатньо консолідованої національної держави, а у пострадянських вони передували її утворенню. Недостатня розвиненість або взагалі відсутність національної держави значно ускладнила реформаторську діяльність політичної еліти через відсутність національної згоди і незацікавленості мас у впроваджуваних реформах. «В країнах цього регіону складність перетворень посилюється саме проблемами створення нації. Розглядаючи проблему створення нації окремо, ми можемо краще зрозуміти, чому посткомуністична демократизація провалилася в таких державах, як Білорусь, де слабкість національної ідеї безпосередньо впливала на консолідацію авторитарного неорадянського режиму» [5].

По-восьме, пострадянські транзити, на відміну від попередніх переходів до демократії в рамках «третьої хвилі», відбуваються в умовах кардинальної перебудови світового геополітичного порядку. Країни пострадянського світу одразу ж зіткнулися з високим ступенем нестабільності і різким загостренням старих етнічних конфліктів, що ускладнило діяльність політичної еліти під час здійснення перетворень. Також відбувається дезорієнтація в новому геополітичному просторі: великі сподівання щодо допомоги західноєвропейських країн у здійсненні перетворень, які існували у свідомості посткомуністичних еліт, згодом призвели до труднощів у виробленні власних сценаріїв соціально-політичного розвитку, які могли б враховувати контекстуальні характеристики кожної країни, і тоді, можливо, інновації носили б більш органічний характер [10].

Така специфіка суспільно-політичних перетворень в посткомуністичних країнах поставила перед сучасними дослідниками нові запитання, які примушують їх здійснювати пошук адекватного методологічного інструментарію для дослідження процесів демократичних переходів в цих країнах. В цьому сенсі під час аналізу перехідних суспільств значні переваги має неоінституціоналізм, оскільки його трансформаційний дискурс, в тому числі, зосереджує увагу на діяльності політичних акторів, які під час своєї взаємодії формують інституційну систему того чи іншого суспільства. Проведений на методологічній основі неоінституційного підходу аналіз основних особливостей інституційної динаміки в рамках процесів політичної трансформації, що мають місце на пострадянському просторі, дозволив виділити *основні специфічні закономірності*, що відрізняють політико-інституційні трансформації в пострадянських суспільствах від інших типів транзитивних перетворень.

Зазначимо, *по-перше*, що основною причиною початку політико-інституційних трансформацій в більшості випадків стало порушення інституційної рівноваги, зумовлене боротьбою ключових політичних і економічних акторів за ресурси. Рушіями інституційних змін були як домінуючі актори (радянська еліта і бюрократія), що прагнули конвертувати накопичені владні і фінансові ресурси, так і аутсайтери (національно-орієнтована демократична опозиція), які також намагалися змінити інституції та правила на свою користь. Необхідність інституційних змін, що започаткували процес масштабних політичних трансформацій, назрівала поступово і була зумовлена змінами у системі вподобань і інтересів ключових акторів.

З точки зору неоінституціоналізму можна стверджувати, що в країнах пострадянського простору ще за радянських часів були сформовані досить стійкі комплекси неформальних правил, які «переросли» свої інституційні форми (тобто наявні у суспільстві формальні інститути) і вимагали виходу з «підпілля» на «поверхню». «Нові соціальні інститути поступово визрівали у надрах радянської інституціональної системи й у момент утворення незалежних держав СНД набули легального статусу. ...нові інститути виникали не на порожньому місці, бо вже в радянському минулому зароджувалися тіньові соціальні інститути, наділені специфічною легітимністю, що функціонували і розвивалися поза правовим полем, проте мали масову підтримку як компенсаторні регулятори «природних» людських і ділових відносин в умовах штучних правових та ідеологічних обмежень тоталітарної системи. В такий спосіб із радянських інститутів «блату» (загального

протекціонізму) і «тіньової економіки» могли за допомогою легалізації доволі швидко сформуватись інститути приватної власності і підприємництва» [3, с. 11].

Після розпаду Радянського союзу швидкість темпів створення нових інституційних утворень була дуже високою, проте причиною такого вибухоподібного характеру формування нових інститутів були нові правила гри, що поступово сформувалися в надрах радянської системи, і запит на нові інституційні форми і механізми. Одночасно зростала дисфункціональність існуючих формальних інститутів, і ключові політичні актори почали поступово розуміти, що їхні запити з різних причин вже не можуть бути реалізовані в рамках наявних інституційних структур. Це, в свою чергу, привело акторів до усвідомленої відмови від колишніх інститутів і спроби інсталяції нових, більш ефективних, на їхню думку, інституційних форм. Річ у тім, що конструювання і легалізація нового інституційного простору відбувалися в умовах перерозподілу статусних позицій, що досягалося тіньовими конвенціями і торгом. Інституційні обмеження, встановлені в процесі таких перетворень, стали скоріше їх побічним результатом, ніж відповідали послідовному плану реформування.

Актори-трансформатори керувалися здебільшого власними інтересами, що з часом призвело до привласнення сфери управління офіційними носіями політичної влади, а також нерозчленованості та єдності публічно-політичної і приватної сфери соціуму. «У встановлюваних правилах багато унаслідувалося від типових форм взаємодії, характерних для пізнього радянського суспільства, і правила ці ставали все більш жорсткими та цинічними. Сильна залежність інституціональних змін від вкорінених у минулому стереотипів, установок і правил життя неминуче призводила до стійкого відтворення авторитарно-патерналістських відносин у політичній системі» [6, с. 69]. На разі на пострадянському просторі існують приклади управління державою як персональним підприємством, коли політичні повноваження лідера стають частиною його особистої власності, яка може приносити прибуток у вигляді податків і данини [11].

Друга закономірність пострадянських політичних трансформацій полягає в тому, що механізмом інституційних перетворень стали не інституційні інновації, а інституційні запозичення, тобто привнесення і впровадження не властивих системі інституційних форм. Такі запозичення, характерні для перехідних суспільств пострадянського простору, отримали назви «імпорту» або «трансплантації». Такий імпорт може відбуватися в рамках наступних варіантів:

1) «Імпорт з минулого», коли інститути створюються за зразками, що вже мали місце в історії країни, але з якихось причин зникли. Успішним прикладом запозичення з минулого є, наприклад, реставрація монархії у постфранкістській Іспанії.

2) «Імпорт з ідеї» – привнесення інституційних форм з якоїсь теоретичної моделі чи ідеї. Наприклад, після 1917 року політичні інститути новоствореної радянської системи створювалися на основі вчення про державу К. Маркса [8].

3) Власне імпорт, коли інститути створюються за зразками, що мають місце в інших країнах [7, с. 203-204].

В більшості пострадянських суспільств мав місце саме третій, останній варіант імпорту, коли інституційні форми, які довели свою функціональність в країнах з розвинутою демократією, переносилися в інституційні системи суспільств перехідного типу. Досліджуючи проблеми «трансплантації» інститутів в перехідних суспільствах, В.М. Полтерович зазначає, що невдачі багатьох реформ зумовлені прагненням запозичити передові інститути з більш розвинених інституційних систем перш ніж сформуються умови для їх нормального функціонування [9]. Вчений підкреслює, що такі «трансплантації» згодом призвели до виникнення різного роду дисфункцій нових трансплантованих інститутів (атрофія, переродження, відторгнення, інституційний конфлікт) [9, с. 32].

Відповідно, *третьою* закономірністю, характерною для пострадянських політичних трансформацій, є обмеженість і фрагментарність інституціоналізації соціальних і політичних відносин; поєднання «старих» і «нових» типів відносин і інститутів. З цієї точки зору цікаві зауваження А. Олейника щодо принципів динаміки інституційної системи. Дослідник дотримується постулату про те, що всю інституціональну систему можна розділити на декілька підсистем, в основі яких лежать базові інститути (згідно інтерпретації автора – «світи»). Таким чином, основою інституціональної динаміки є пошук і досягнення компромісу між принципами і нормами, що лежать в основі кожного з «світів». Замість створення умов для домінування однієї з інституціональних підсистем необхідне збереження відносин рівноваги між ними і захист від експансії того чи іншого «світу». Перехідне суспільство можна розглядати як окремий випадок складного суспільства, тобто суспільства, що складається з безлічі різномірних інституціональних підсистем. Специфічною рисою перехідного

суспільства є відсутність сталих взаємовідносин між цими підсистемами, у зв'язку з чим зростає небезпека експансії однієї зі сфер [7, с. 66–68]. Очевидно, що приклад пострадянських перехідних суспільств яскраво демонструє порушення принципів рівноваги між світами і наводить приклади експансії одного світу над іншим. В цьому ключі порушення принципів рівноваги між різними підсистемами перехідного суспільства також можна визначити як причину виникнення і виживання неформальних недемократичних інститутів. Більшість дослідників пострадянських політичних трансформацій вказують, що така фрагментарна інституціоналізація та запозичення інституційних форм в результаті стали причиною великої кількості проблем.

По-четверте, наслідком фрагментарної інституціоналізації і одночасно однією з найголовніших закономірностей перехідних суспільств пострадянського простору є наявність різного роду дисфункцій у нових запозичених інститутах. Їх сутність полягає у зміні або викривленні основних правил, що лежать в основі тих або інших інститутів. Подібні явища вже досить давно привертають пильну увагу вчених і, залежно від особливостей предмету дослідження, отримали назви «подвійної інституціоналізації» [3], «деформалізації правил» [12], «інституціональних пасток» [2; 9; 12], «інституційних криз» або «інституціональних викривлень» [4]. В рамках переважної більшості подібних досліджень вказується на той факт, що причиною дисфункцій нових запозичених інститутів є інституціоналізація неформальних правил і норм, які можуть не просто суперечити демократичним, а взагалі знаходитися поза правовим полем. Вчені зазначають, що саме протиріччя між встановлюваними формальними інститутами і неформальними практиками поведінки і нормами призводять до появи серйозних проблем в процесі демократизації.

Відповідно, *п'ятою* закономірністю політико-інституційних трансформацій перехідних суспільств пострадянського простору є різна швидкість перетворень формальних і неформальних інститутів призводить до створення і консервації стійкої і одночасно неефективної інституційної структури, або інституційної структури демократії з обмеженим доступом, коли більшість груп і прошарків суспільства не може суттєво впливати на вибір політичного курсу держави, відбір претендентів до політичної влади та прийняття владних рішень, оскільки правлячі групи «приватизують» суспільні і політичні інститути, роблячи їх джерелом приватних доходів [14]. Такий політичний режим базується на ієрархічно побудованій системі привілеїв і політичної ренти, які мають у своєму розпорядженні різні елітні групи. Прагнення зберегти ренту мотивує їх підтримувати існуючий порядок навіть тоді, коли вони займають не найвищі позиції в ієрархії, оскільки відмова від підтримки призводить лише до втрат, а не до вигравів.

В основі ціннісної складової політичних інституцій цього типу інституційної структури лежать колективні переконання, що 1) заміщення політичних позицій і вибір політичного курсу може здійснюватися лише за допомогою залучення «своїх», тобто осіб з певного «кола довіри», дії і стратегії яких будуть передбачуваними для владних акторів; 2) політика в цілому і рішення в політиці здійснюються в певному вузькому і доволі закритому колі осіб, і впливати на цей процес для більшості членів суспільства неможливо, і, до того ж, в цьому немає необхідності, адже ймовірність отримання результатів від втручання – мінімальна. Механізмами реалізації правил в рамках цього типу політико-інституційної структури є, відповідно: 1) «блат», «кумівство», «клієнтелізм», «протекціонізм» та «непотизм» як механізми заміщення владних позицій; 2) корупцію як механізм впливу на прийняття політичних рішень, «купівля» необхідних дозволів, приписів і т.д.

В якості *шостої закономірності* інституційних перетворень на пострадянському просторі ми ризикнемо виділити наступне. Кольорові революції, які відбулися в Україні, Киргизії, Грузії і мали на меті зміну існуючих інституцій, не призвели і не могли призвести до інституціоналізації нових правил гри, що ставилося за мету їх організаторами-опозиціонерами. З позицій неоінституціоналізму таку ситуацію можна пояснити тим, що більша частина інститутів й акторів на пострадянському просторі і досі знаходяться у стані формування, пошуках усталеної рівноваги. Процес інституційного будівництва і реформування, адаптації класичних зразків формальних інститутів до специфічних умов відбувається в режимі циклічності, оскільки залежить не від стратегічного бачення перспектив інституційних перетворень, а від мінливих балансів політичних сил, які прагнуть до максимізації власної вигоди за рахунок інституційної легітиматії свого становища у політичному полі.

Зрозуміло, що проблеми інституційних перетворень пострадянських суспільств мають комплексний характер і потребують більш докладного вивчення. Проте, з точки зору автора, спроби пошуку загальних закономірностей політико-інституційних трансформацій відкривають перспективи для більш ретельного дослідження тих латентних чинників, які на разі здійснюють значний вплив на тип і характер інституційних перетворень як України, так і пострадянського простору в цілому. Такий

підхід дозволить в майбутньому пояснити причини багатьох проблем, з якими стикаються пострадянські країни на шляху до встановлення демократії, уникнути циклічності та знайти шляхи виходу з «інституційних пасток».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вайнштейн Г.И. Закономерности и проблемы посткоммунистических трансформаций / Г.И. Вайнштейн // Политические институты на рубеже тысячелетий. Дубна: ООО «Феникс +», 2001. – 506с.
2. Гельман В.Я. Россия в институциональной ловушке / В.Я. Гельман // Pro et Contra. – 2010. – № 4-5. – С. 23-38
3. Головаха Є., Паніна Н. Пострадянська деінституціалізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 5-22
4. Евдотьева М. Г. Политико-культурный и институциональный подходы к политическим изменениям / М.Г. Евдотьева // Вестник МГУ. Сер. 12. – 2006. – №3, 5 – С. 126-127
5. Кузьо Т. Посткоммунистические транзиты: три измерения или четыре? // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – Харьков, 2005. – Вып. 3. – С. 169 – 181
6. Куценко О. Україна у трансформаційних процесах: Quo vadis? / О. Куценко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 1. – С. 18-32
7. Олейник А.Н. Институциональная экономика. /А.Н. Олейник: Учебное пособие. – М.: ИНФРА-М. – 2000. – 416с.
8. Панов П. В. Институционализм рационального выбора: потенциал и пределы возможностей / С.В. Патрушев, С.Г. Айвазова, Е.А. Гвоздева [и др.] // Институциональная политология: Современный институционализм и политическая трансформация России. – М.: ИСП РАН, 2006. – С. 43-92
9. Полтерович В.М. Трансплантация экономических институтов / В.М. Полтерович // Экономическая наука современной России. – 2001. – №3. – С. 24-50
10. Романюк О. І. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій: Монографія / О.І. Романюк. – Х.: ХДАК, 2011. – 376 с.
11. Фисун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: Монография. / А.А. Фисун. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.
12. Хлопин А.Д. Деформализация правил: причина или следствие институциональных ловушек? / А.Д. Хлопин // Полис. – 2004. – № 6. – С. 6-15
13. McFaul M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship Noncooperative Transitions in the Postcommunist World / M. McFaul // World Politics. – Vol. 54. – 2002. – № 2. – P. 212-244
14. North D., Wallis J., Weingast B. Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Understanding Recorded Human History / D. North, J. Wallis, B. Weingast. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 326 p.